

RAYIMJONOV Sayidolim Madaminjon o'g'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
magistranti
G-mail: sayidolimr@gmail.com

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY "PADARKUSH" ASARIDA ARABIY O'ZLASHMALAR VA ULARNING MAVZUVIY TASNIFI

АРАБИЗМЫ В «ПАДАРКУШ» МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ И ИХ ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ

ARABISMS IN MAHMUDKHOJA BEHBUDI'S PADARKUSH AND THEIR THEMATIC CLASSIFICATION

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" asarida qo'llanilgan arabizmlar aniqlanib ularni mavzuviy guruhlariga tasnif qilindi va sinfiy guruhlar hosil qilindi. Muayyan mavzuviy guruhga oid bo'lgan arabcha o'zlashmalar sarlavha ostida to'planib u qatnashgan asardagi matn misol tariqasida keltirildi. Arabizmlarning lug'aviy va istilohiy ma'nolari "Islom ensiklopediyasi", "O'zbek tilining izohli lug'ati" va boshqa manbalardan foydalanilgan holda ochib berildi.

Tayanch so'zlar: jadidchilik, arabiy o'zlashmalar, diniy atamalar, barqaror so'zlar, fonetik hodisa, leksik o'zgarish, olimi diniy, olimi zamoniy, fe'l masdari.

Аннотация: В данной статье были определены арабизмы, использованные в произведении Махмудходжи Бехбуди «Падаркуш», классифицированы по тематическим группам и сформированы классовые группы. Под заголовком собраны арабские приобретения, относящиеся к определенной тематической группе, а в качестве примера приведен текст произведения, в котором он участвовал. Лексические и терминологические значения арабизмов были выявлены с использованием «Энциклопедии ислама», «Толкового словаря узбекского языка» и других источников.

Ключевые слова: джадидизм, арабская ассимиляция, религиозные термины, устойчивые слова, фонетический феномен, лексическое

изменение, религиовед, современный ученый, масдар глагола.

Annotation: In three articles, the Arabicisms used in Mahmudkhodja Behbudi's "Padarkush" are identified, classified into thematic and classified. Arabic masterpieces belonging to a particular thematic group are grouped under the title, with an example of the text in the work in which he participated. The lexical and terminological meanings of the Arabs have been clarified using "Islom ensiklopediyasi", "O'zbek tilining izohli lug'ati" and other sources.

Key words: jadidism, arabic assimilation, religious terms, stable words, phonetic phenomenon, lexical change, religious scholar, modern scholar, verb masdar.

KIRISH

Yurtimizda mustaqillik yillarida ko'plab mutafakkirlar qatori o'z zamonining ijtimoiy-siyosiy muhitiga bevosita ta'sir ko'rsatgan peshqadam arbob, yangi usul maktabi targ'ibotchisi, o'zbek drama san'atini boshlab bergan birinchi dramaturg, jurnalist, noshir va muharrir Mahmudxo'ja Behbudi faoliyati ham keng ko'lamda o'rganila boshlandi. Yurtimiz rahbari Sh.Mirziyoyev 2020-yilning 24-yanvarida Oliy Majlisga Murojaatnomasi asnosida "2020-yilda xalqimiz tarixining murakkab damlarida, ma'rifat mash'alasini baland ko'tarib chiqqan alloma va jamoat arbobi Mahmudxo'ja Behbudi 145 yillik tavallud sanasi keng nishonlanishi" belgilandi [1:4].

Adibning ta'lim, adabiyot, publisistika, til kabi bir qancha sohaga oid asarlari N.Karimov, B.Qosimov, A.Aliyev, S.Ahmedov, Sh.Turdiyev, B.Do'stqorayev, N.Rahmat, H.Saidov, Z.Ahrorova singari adabiyoshunos olimlar, ijodkorlar va S. Agzamxodjayev, B.Xasanov, D.Alimova, D.Rashidov kabi tarixchilar tomonidan turli aspektlarda o'rganildi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning ijod sohasidagi eng katta xizmatlari shundaki, u xalqning milliy tili haqida qayg'urib "Ikki emas to'rt til lozim", "Til masalasi" kabi bir qancha maqolalar yozadi. Hozirgi kunda adibning tilga oid qarashlari filologlar tomonidan o'rganib amalyotga tadbiq etib kelinmoqda. Biroq, adib ijodini til xususiyatlarini, lug'at tarkibini lingvistik aspektda o'rganilgan birorta ish topilmaydi. Yuqoridagilarni inobatga

olgan holda ushbu maqolada adibning “Padarkush” dramasida qo‘llanilgan arabcha so‘zlar ajratib olinib mavzuviy guruhlariga ajratiladi va ularni lug‘aviy, istilohiy ma‘nolari hamda adib kontekstda nazarda tutgan ma‘nosi izohlab berildi. Shu o‘rinda aytish lozimki, asardagi “*olimi diniy*” va “*olimi dunyoviy*” kabi murakkab tushunchalarga adibning o‘zi batafsil izoh keltirib o‘tgan.

ASOSIY QISM

Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodida qo‘llanilgan arabizmlarni mavzuviy guruhlariga tasnif qilindi va quyidagi sinfiy guruhlar hosil bo‘ldi:

1. Diniy tushunchani anglatuvchi atamalar: *farz, amru ma‘ruf, amal, qiyomat, azob, din, jahannam, masjid, oxirat, dunyo, oyat, shariat, xatib, qozi, ruhoni, mufti, imom, muazzin, islom, duo*. Quyidagi asardan olingan misollar asosida ayrim arabcha so‘zlar ma‘nolariga tavsif berib o‘tamiz. Masalan:

1. *Olimi diniy: imom, xatib, mudarris, muallim, qozi, mufti* bo‘lub, *xaloyiqni diniy va axloqiy va ruhoni ishlarini boshqarar, bu sinfga kiraturg‘on talabalar, avvalo, Turkistonda va Buxoroda ilmiy, diniy va arabiy va bir oz ruscha o‘qub, so‘ngra Makka, Madina, Misr va Istanbulga borib, ulumi diniyani xatm qilsalar kerak, yoki komil mullo bo‘lsunlar*.

Ushbu misolda berilgan *imom* so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, bu tilda «boshliq, rahbar, peshvo, namozda insonlarning olinda turuvchi [9:203] shunidek, halifa, qo‘shin boshlig‘i, ma‘nosini anglatadi. Ammo o‘zbek tilida bu so‘z diniy termin sifatida kirib kelgan bo‘lib jamoat nomozni nomozxonlar oldida turib ado etib beruvchi kishini anglatadi. Mahmudxo‘ja Behbudiy ham bu terminni shu ma‘nosida qo‘llagan. Imomni «olimi diniy» sifatida tavsiflagan [7:100].

Asarda qo‘llangan *xatib* so‘zi arab tilida «notiq, voiz, va‘xon»ni anglatadi. U arabcha خطب [xotoba] nutq so‘zlamoq, xutba qilmoq [1:231] so‘zidan olingan. O‘zbek tili izohli lug‘atida quyidagicha ta‘riflanadi: “**XATIB** [خطيب – notiq, voiz, va‘xon; unashtirilgan, kuyov] din. Masjidda juma va hayit namozi paytida xutba o‘qiydigan, va‘z aytadigan domla, imom; voiz. Baroq qoshlari qop-qora xatib minbarga chiqib, va‘xonlik qilayotgan ekan. M.Osim, Karvon yo‘llarida” [9:289]. Bu so‘z

ham o‘zbek tilida sof diniy tushunchani anglatadi. Asarda «diniy olim»ga nisbatan qo‘llangan.

Yuqorida keltirilgan misoldagi *qozi* (sudya) va *muftiy* (fatvo beruvchi, islom dinidagi bosh diniy lavozimlardan biri) kabi so‘zlar ham aynan istilohiy ma‘noda qo‘llangan. Adib ularni olimi diniylar sifatida keltiradi.

2. *Umri boricha Sibir va bandg‘a va qiyomatg‘a jahannamg‘a qolmas edi*.

Ushbu misolda berilgan *Jahannam* so‘zi o‘limdan keyingi hayotda osiy bandalar uchun hozirlab qo‘yilgan joyga nisbatan qo‘llanadigan diniy termindir. Do‘xaxning sinonimi va jannatning antonimi sifatida ishlatiladi. Ko‘chma ma‘noda esa, “Chidab bo‘lmaydigan sharoit, azob, og‘ir muhit” [4] ga nisbatan qo‘llanadi.

3. *Ah-ha, qiziq va interesniy hodisa emish* (odamlarga qarab), *bu shaharda boylarga amri ma‘ruf qilaturg‘on mulla bor ekan, Xudoga shukur* (Ziyoli nutqi).

“*Amri ma‘ruf* (arab.; to‘liq shakli «amri ma‘ruf, nahiy munkar» – «yaxshilikka buyurish, yomonlikdan qaytarish») – islom dinidagi marosim. Musulmonlar bir-birlarini haq yo‘lga, yaxshilik va go‘zal axloqqa chaqirishi Alloh tarafidan farz qilingan” [5:31].

2. Ilm-fanga oid atamalar: *ilm, ilmiy, diniy, arabiy, zamon mantiq, olim, fan, savod, ilmi san‘at, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallim*.

Masalan:

1. *Peterburg, Maskov dorilfununlariga yuborib, dokturlik, zakunchilik, injenerlik, sudyalik, ilmi san‘at, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o‘qutmoq lozimdir*.

Ushbu gapdagi *ilmi san‘at, ilmi iqtisod, ilmi hikmat* birikmalari fanlarni nomidir. *Muallim* so‘zi arabcha مُلِّم “allama” – o‘rgatmoq, ta‘lim bermok fe‘lining foili – bajaruvchisidir. Asarda o‘qituvchining sinonimi sifatida qo‘llangan.

2. *Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqni boyligi* (Ziyoli nutqi)

«*Din* (arab. دين- mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo‘ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo‘l tutish, odat qilish, e‘tiqod qilish va b.)» [5:68].

3. Nutqqa o‘rnashib qolgan undov, modal kabi barqaror so‘zlar: *Barakalla, ma‘qul, omin, avvalo, albatta*.

Masalan:

1. **Barakalla!** *Ilgari ham o'g'irlik qilganga o'xshaysiz. Nor! To'ldur, ichaylik!* (davla nutqi)

2. **Omin, Ollohu...** (Hammasi) *Ollohu akbar.* (Nor nutqi).

Asarda qo'llangan omin so'zi quyidagi ma'noni anglatadi: **"Omin** (arab. آمين, somiycha) – islom, yahudiy va xristian dinlarida dindorlar o'rtasida «qabul etsin», «ijobat bo'lsin» ma'nosida ishlatiladigan so'z" [9:665].

3. **Olimi zamoniylar bo'lmoq uchun bolalarni, avvalo, musulmoniy xat va savodini chiqarub...**

Ushbu misolda qo'llangan avvalo so'zi aynan avvalni anglatadi. Avval so'zi arabcha so'z bo'lib, «[a. أَوَّل - boshlanish; birinchi.] 1. Ot sifatida kam qo'llanadi (asosan 1-sh. egalik va o'rin-payt kelishigi shaklida) Bosh(i), boshlanish(i). zid. oxir» [10] ma'nolarini bildiradi. Asarda "birinchi o'rinda" ma'nosida kelgan.

4. **Ijtimoiy-madaniy sohaga oid so'zlar:** *maishat, vatan, millat, davlat, umr, jinoyat, zaruriyat, rasmiy, libos, xabar, hukumat, hukm, barakalla, vaqt, taqdir, muomilador, libos, qarz, vaqt, taraf.*

Masalan:

1. *Rusiya vatanina va davlatina bilfe'l sherik bo'lmoq kerakdir va davlat mansablariga kirmoq lozim.*

Bu misoldagi vatan, davlat so'zlari leksik o'zgarishlarsiz arab tilidan bizga kirib kelgan bo'lib ikkovi ham yurtning sinonimidir.

2. (Turkiston **maishatidan** olingan ibratnoma)

Ushbu misolda *maishat* so'zi turmush, hayot ma'nosida kelgan. O'zbek tili izohli lug'atida quyidagicha ta'riflanadi: " **MAISHAT** [a. معيشة – hayot, turmush; yashash vositalari; ta'minot] 1. Kundalik tirikchilik, yashash. Boy:] Mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi. «Ertaklar». Otam o'lib, maishatim tanglikda qoldi. F. Fulom, Tirilgan murda. 2. s. t. Kayf-safo, aysh-ishrat. Hojixonni aymlratlar, shohona *maishatlar* charchadi. M. Ismoil, Farg'ona t. o. Halol mehnat bilan qalg'an *maishat* noravo bo'lmas" [9:526]. Bundan bilinadiki, bizning tilimizda *maishat ulfatchilik* ma'nosida ham ishlatiladi.

3. **Olimi zamoniylar bo'lmoq uchun bolalarni, avvalo, musulmoniy xat va savodini chiqarub, zaruriyati diniya va o'z millatimiz tilini**

bilaturlig'undan so'ngra hukumatimizni(ng) nizomli maktablariga bermoq kerakdur... (Ziyoli nutqi)

Hukumat – [a. حُكُومَة boshqarish, boshqaruv; hukumat, boshqaruv mahkamasi, so'z o'zagi حُكْم {hakama} fe'li [3:187] 1. Davlat hokimiyatining davlat boshqaruvini bevosita amalga oshiruvchi, farmoyish beruvchi va ijro etuvchi oliy organi. Ushbu misolda arabcha hukumat so'zi qo'llangan. Bu so'z "buyruq, hukm chiqaruvchi tuzilma" ma'nosini anglatadi. Asarda ushbu so'z "davlatning qonuniy ravishda boshqarib turgan tizim ya'ni organ" ma'nosini anglatadi.

5. **Ta'lim-tarbiyaga (pedagogikaga) oid so'zlar:** *alif, axloq, , kitob, maktab, muallim, mudarris, tarbiya, ta'lim, jaholat.*

Masalan:

1. *Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqni boyligi, yeri va asbobi kundan-kun qo'ldan qetgandek, axloq va obro'yi ham qo'ldan chiqar, hatto, dini ham zaif bo'lur* (Ziyoli nutqi).

2. *Bu badbaxtlik va musibatga sabab jaholat va nodonlikdir, bema'nilik va tarbiyasizlikdir.* (Boy nutqi)

Yuqoridagi misollardagi *ilm, axloq, jaholat kabi* so'zlar arabchadan olingan bo'lib hozirda bizda ta'lim sohasiga oid atamalar sifatida qo'llanadi.

6. **Mavhum tushunchalarni ifodalovchi so'zlar:** *ehtiyot, qabul, kamol, lozim fikr, ibrat, sabr, jabr, halokat, hufiya, ishora, zaruriyat, ma'qul, savob.*

Masalan:

1. *Ollohu taolo boshqalarga hamisha ibrat va sizlarga sabr bergay.*

2. *Davlat «bechora» deb xufiya so'ylab, ishorat ila xotirjam qiladir.*

3. *So'zingizni jabr va zo'r ila eshittirasizmi?* [7:99-105]

Ushbu misollarda kelgan *ibrat, sabr, xufiya, ishorat, jabr* so'zlari arab tilidan bizga kirib kelgan mavhum otlardir.

Shuningdek, asarda arab tili asosli o'zbekcha yasalmalar ham uchraydi: *savob bo'lmoq, fotiha qilmoq, tanavvul aylar, farz qilmoq, ziyoda qilmoq, nasihat qilmoq, amr bermoq, izzat qilmoq.* Masalan: *nasihat qilmoq.* Misol: *O'quganni biri siz, yemoqg'a noningiz yo'q, bu holingiz ila manga nasihat qilursiz* [7:97] (Boy nutqi).

Ushbu misolda arabcha *nasihat* soʻziga oʻzbekcha *qilmoq* feʼlini qoʻshish bilan oʻzbekcha yasalma hosil qilingan. Bundan tashqari *savob boʻlmoq, fotiha qilmoq, tanavvul aylar, farz qilmoq, ziyoda qilmoq, nasihat qilmoq, amr bermoq, izzat qilmoq* kabi qoʻshma feʼllarning barchasida birinchi ism qismi arabcha boʻlib unga feʼl qoʻshish orqali qoʻshma feʼllar hosil qilingan.

Baʼzi hollarda adib arabcha soʻzlarga yasovchi qoʻshimcha qoʻshish orqali yasalgan soʻzlardan foydalangan: *qulfla, xodimlik, Ziyoli*, Masalan: “*Xayrullo! Mehmonxonani qulfla, uyqum keldi*” gapida *qulfla* soʻzi qoʻllangan. *Qulfla* soʻzining yasaliish asosi quyidagicha: *qulf+la= qulfla*. Bu soʻz aslida arabcha *قفل* [qofala] feʼlining masdari yaʼni harakat nomi boʻlib, oʻzbek tiliga fonetik hodisaga uchrab *qulf* tarzida kirgan. Aslida esa, *qufl* boʻlishi lozim.

XULOSA

Xullas, adib oʻz zamonida faol qoʻllangan arabiy oʻzlashmalardan ijod jarayonida koʻplab foydalangan. Arabizmlardan oʻzbek tilida keng foydalanishi bevosida din umumiyligi va oʻsha paytdagi ilm-fan, madaniyat taroqqiyoti bilan bevosita bogʻliqdir. Umuman olganda, bunday soʻzlar oʻzbek tiliga quyidagi shaklda oʻzlashtirilgan: 1. Hech qanday oʻzgarishlarsiz, qanday boʻlsa shunday. 2. Arabcha soʻzga oʻzbekcha soʻz qoʻshib qoʻshma soʻzlar tarzida. 3. Arabcha soʻzga soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshish orqali. 4. Baʼzi fonetik oʻzgarishlarga uchragan holatda kirib kelishi.

MANBA VA ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. An-Naʼim: Arabcha-oʻzbekcha lugʻat, – Toshkent: Abdulla Qodiriy nashriyoti, 2003. – 959 b.
2. Xalq soʻzi. – № 19. 25.01.2020 – B. 4.
3. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва, 2005.
4. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – 61 с.
5. Ислон. Энциклопедия. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. – 320 б.
6. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.
7. Каримов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Ж. I. –Toshkent: Академнашр, 2021. –512 б.
8. Мўминов И. Ўзбек совет энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар Академияси нашриёти, 1971. – Б. 5.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (I жилд). – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,. – Б. 665.
10. Avval // <https://uz.wiktionary.org/wiki/avval>
11. Jahannam // <https://uz.wiktionary.org/wiki/jahannam>